

فصل نامهٔ تحلیلی-انتقادی حوزه • شماره بیست و یکم • تابستان ۱۴۰۲

مروری بر ادوار تاریخی حوزهٔ علمیة مشهد در دوران معاصر (با نگاهی به نقش شخصیت‌های برجستهٔ حوزهٔ علمیة مشهد در رویدادهای سیاسی و اجتماعی قرن اخیر)

علیرضا نوروزی

(محقق و استاد سطوح عالی حوزهٔ علمیة مشهد و دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی)

حوزهٔ علمیة مشهد در طول تاریخ دوره‌های مختلفی را سپری کرده است و در حوادث و رویدادهای سیاسی و اجتماعی جزء حوزه‌های پیشگام بوده است. وجود شخصیت‌ها و عالمان برجسته و صاحب‌نظر در عرصه‌های فقه و اصول، حکمت و کلام، حدیث و تفسیر، اخلاق و ادبیات و همچنین تربیت عالمان مجاهد و مبارز در ادوار مختلف این حوزه، پویایی و فعال بودن آن را نشان می‌دهد که تا کنون نیز استمرار یافته است. نقش مؤثر علمای خراسان در حوادث سیاسی و اجتماعی دوران معاصر به‌ویژه در قیام مسجد گوهرشاد و نهضت انقلاب اسلامی و پس از آن در دوران دفاع مقدس، چشمگیر و بی‌بدیل است. در این نوشتار، به دوره‌های تاریخی حوزهٔ علمیة مشهد در قرن گذشته، چهره‌های اثرگذار و نقش تاریخی عالمان در هر دوره‌ای اشاره می‌کنیم و از رهگذر معرفی بزرگان، رویکرد سیاسی و اجتماعی آنان را به‌صورت گذرا بررسی خواهیم نمود.

مقدمه

حوزه علمیه مشهد در طول تاریخ مورد توجه شیعیان و مهد پرورش بزرگان و شخصیت‌های اثرگذار بوده است که آغاز فعالیت‌های آن به دوران حضور امام رضا (علیه السلام) باز می‌گردد، آنجا که محدثین و شیعیان فراوانی با بهره‌گیری از محضر آن امام معصوم، معارف بلندپایه ایشان را ترویج می‌کردند.

وجود مرقد مطهر امام هشتم در مشهد مقدس، این شهر را در زمره شهرهای مذهبی قرار داد و به تدریج با تأسیس مدارس علمیه فراوان، زمینه مساعدی برای استقرار و هجرت علما و مراجع و پرورش طلاب فراهم آمد. بسیاری از شخصیت‌های برجسته شیعی، محصول علمی و فکری این حوزه مقدس به شمار می‌روند؛ شخصیت‌هایی چون شیخ طوسی، شیخ طبرسی، شیخ حرعاملی، حکیم حاج ملاهادی سبزواری، آخوند خراسانی و دیگر بزرگانی که در این حوزه تربیت شدند و تحولات قابل‌ملاحظه‌ای را در جهان اسلام پدید آوردند.

البته رونق اصلی این حوزه از قرن دهم (عصر صفویه) به بعد و پس از اعلام رسمی مذهب شیعه در ایران رقم خورد. پس از آن حوزه علمیه مشهد از لحاظ کثرت علما و مدرسین در زمینه‌های مختلف فقهی، اصولی، حدیثی، فلسفی و کلامی در ردیف حوزه‌های مهم شیعه قرار گرفت و طلاب فراوانی از شهرهای دیگر به آن روی آوردند.

به تدریج با گسترش حوزه و ظهور

شخصیت‌های برجسته حوزوی، عالمان دینی رهبری نهضت‌های مختلف دینی و ملی را بر عهده گرفتند و ضمن روشنگری، در بسیاری از حرکت‌های سیاسی و اجتماعی اسلامی و ملی نقشی بسزا ایفا نمودند.

از جمله در جریان مشروطه که علمای مشهد با رهبری مرحوم شیخ ذبیح‌الله مجتهد قوچانی (۱۲۷۴-۱۲۳۵ ه.ق) از پیشگامان مشروطه، به شمار می‌آمدند. در این زمان، مرحوم مجتهد قوچانی که از شاگردان مبرز میرزای شیرازی و آخوند خراسانی بود، به سفارش استادش مرحوم آخوند، با مشروطه خواهان همکاری نمود و بسیاری از شخصیت‌های حوزوی را با خود همراه کرد. برجستگانی چون مرحوم حاج شیخ حسن کاشی، حاج شیخ عبدالرحیم عیدگاهی، حاج میرزا محمدباقر مدرس رضوی، حاج سید علی سیستانی، ملا محمدعلی معروف به حاجی فاضل، میرزا عبدالجواد ادیب نیشابوری، آقا بزرگ حکیم، شیخ حسن نهانندی و علمای دیگر.

در صد ساله اخیر نیز حوادث و نهضت‌های مختلفی مانند قیام مسجد گوهرشاد (در سال ۱۳۱۴ شمسی) و مبارزات علنی علیه رژیم پهلوی (در سال‌های پیش از پیروزی انقلاب) به وقوع پیوست که واکنش و قیام علمای مشهد را به دنبال داشت. همچنین در عرصه بین‌المللی و در راستای گسترش مذهب شیعه و نیز تقریب بین مذاهب تعاملات مناسبی با علما در دیگر

برسی، شیخ حسن کاشی، حاج سید علی سیستانی، حاج سید عباس شاهرودی، ملامحمدعلی معروف به حاجی فاضل، میرزا عسکری (آقا بزرگ حکیم)، شیخ اسدالله یزدی، شیخ محمد نهاوندی، حاج میرزا مهدی اصفهانی، سید علی اکبر خویی، میرزا علی اکبر نوقانی، شیخ حبیب الله گلپایگانی، شیخ علی اکبر نهاوندی و مرحوم حاج آقا بزرگ اشرفی شاهرودی.

از نکات قابل ملاحظه این دوره، آغاز نخستین دوره درس خارج فقه و اصول در حوزه علمیه مشهد است که در سال ۱۳۳۵ قمری از سوی آیت الله العظمی حاج آقا حسین قمی و آیت الله حاج میرزا محمد آقازاده که هر دو از نجف اشرف به مشهد مقدس عزیمت کرده بودند، برگزار گردید.

در این دوره به سبب وجود دو فرزند برجسته آخوند خراسانی (آیت الله میرزا محمد آقازاده و آیت الله میرزا احمد کفایه خراسانی) در مشهد مقدس روابط حوزه مشهد و حوزه نجف بیش از پیش گسترش یافت و واکنشها در حوادث مختلف از طریق ارسال تلگراف یا پیام، تبادل می شد. مهم ترین واقعه این دوران، نهضت مسجد گوهرشاد در سال ۱۳۱۴ شمسی بود که مردم مشهد همراه با علما نسبت

کشورهای اسلامی صورت گرفت که نتایج خوبی را به دنبال داشت.

حوزه علمیه مشهد در قرن اخیر یکی از دوره های درخشان خود را سپری نموده و از بُعد علمی و فرهنگی و تربیت شخصیت های برجسته، پیشگام حوزه های علمیه بوده است.

در این نوشتار برآنیم به معرفی برخی شخصیت های اثرگذار حوزه علمیه مشهد در صدسال اخیر بپردازیم و به برخی ویژگی ها و خدمات آنان در عرصه سیاسی و اجتماعی اشاره کنیم. به همین جهت، دوره های مختلف این حوزه و علمای برجسته آن را در صدسال اخیر به تفکیک بررسی می کنیم.

۱. دوره اول: پیش از قیام مسجد گوهرشاد تا دهه بیست

در این دوره که سال های حدود ۱۲۹۰ تا ۱۳۲۰ شمسی را دربردارد، شخصیت های برجسته ای در حوزه علمیه مشهد به تدریس و تربیت طلاب اشتغال داشتند؛ از جمله مرحوم میرزا عبدالجواد ادیب نیشابوری (ادیب اول)، آیات عظام حاج آقا حسین قمی، میرزا محمد آقازاده، حاج سید یونس اردبیلی، شیخ مرتضی آشتیانی، شیخ حسنعلی اصفهانی نخودکی، شیخ حسن

در صد ساله اخیر نیز حوادث و نهضت های مختلفی مانند قیام مسجد گوهرشاد (در سال ۱۳۱۴ شمسی) و مبارزات علنی علیه رژیم پهلوی (در سال های پیش از پیروزی انقلاب) به وقوع پیوست که واکنش و قیام علمای مشهد را به دنبال داشت. همچنین در عرصه بین المللی و در راستای گسترش مذهب شیعه و نیز تقریب بین مذاهب تعاملات مناسبی با علما در دیگر کشورهای اسلامی صورت گرفت که نتایج خوبی را به دنبال داشت.

به توطئه حجاب‌زدایی رضاخان و همچنین موضوع اجباری شدن کلاه بین‌المللی و برپایی برخی جشن‌ها و مجالس رژیم دست به اعتراض زدند و قیام کردند. رهبری این نهضت را دو زعیم برجسته حوزه علمیه مشهد یعنی آیات عظام حاج آقا حسین قمی و حاج میرزا محمد آقازاده بر عهده داشتند که هر دو از مدرسین برجسته آن دوره به‌شمار می‌آمدند.

نقل شده است در این جریان، مرحوم حاج آقا حسین قمی که از اوضاع جاری مملکت و فشار واردشده بر اسلام، به‌شدت متأثر و گریان می‌شود و خطاب به مردم می‌گوید: «امروز اسلام، فدایی می‌خواهد. بر مردم است که قیام کنند.» پس از آن، حاج

آقا حسین قمی در اعتراض به اقدامات رضاخان به تهران رفت که مورد محاصره رژیم قرار گرفت. از سویی بسیاری از مردم مشهد در مسجد گوهرشاد اجتماع کردند و به سخنان وعاظ و خطبایی چون شیخ محمدتقی بهلول و شیخ مهدی واعظ خراسانی که در مذمت اقدامات رضاخان به ایراد سخن پرداخته بودند، گوش فرادادند تا اینکه روز بعد گروه‌های مختلف مردم مشهد و روستاهای اطراف، به سوی مسجد گوهرشاد حرکت

کردند تا به جمع مردم و روحانیون متحصن در مسجد بپیوندند، اما مأمورین رضاخان، با نواختن شیپور جنگ به روی مردم آتش گشودند و حدود یکصد نفر را شهید و مجروح کردند. مردم مقاوم و صبور، به حرکت خود ادامه دادند و پس از عقب راندن مأمورین، به سوی مسجد سرازیر شدند. نیمه‌های شب، دوباره مأمورین رضاخان در اطراف مسجد مستقر شدند و حمله را آغاز کردند، طوری که هنگام سپیده‌دم بیش از دو هزار شهید در مسجد گوهرشاد و در صحن و دالان‌های مسجد در خون، غلتان شده بودند. پس از این ماجرا آیت‌الله قمی به عراق تبعید شد و مورد استقبال مراجع نجف قرار گرفت، مرحوم آقازاده نیز در تهران زندانی شد و پس از مدتی به شهادت رسید.

با بروز این حادثه، حوزه علمیه مشهد مدت کوتاهی دچار رکود شد تا اینکه مرحوم حاج شیخ مرتضی آشتیانی و مرحوم حاج میرزا مهدی اصفهانی و پس از آن مرحوم حاج شیخ هاشم قزوینی روح تازه‌ای به این حوزه بخشیدند. آیت‌الله حاج میرزا مهدی اصفهانی (۱۳۰۳-۱۳۶۵قمری) بنیانگذار مکتب معارفی خراسان است که تأثیرات آن سال‌ها در میان این حوزه باقی مانده است و تفکرات و

نهضت مسجد گوهرشاد در سال ۱۳۱۴ شمسی بود که مردم مشهد همراه با علما نسبت به توطئه حجاب‌زدایی رضاخان و همچنین موضوع اجباری شدن کلاه بین‌المللی و برپایی برخی جشن‌ها و مجالس رژیم دست به اعتراض زدند و قیام کردند. رهبری این نهضت را دو زعیم برجسته حوزه علمیه مشهد یعنی آیات عظام حاج آقا حسین قمی و حاج میرزا محمد آقازاده بر عهده داشتند که هر دو از مدرسین برجسته آن دوره به‌شمار می‌آمدند.

مدرسه علمیّه نواب تحولی قابل ملاحظه در حوزه مشهد به وجود آورد.

وی از شاگردان برجسته آخوند خراسانی و آیات عظام سید محمدکاظم یزدی و شریعت اصفهانی بود و از مرحوم آیت الله حاج شیخ محمدتقی شیرازی نیز اجازه اجتهاد داشت. ایشان پس از مراجعت از نجف اشرف تا پایان عمر نزدیک به چهل سال در مشهد اقامت گزید و به تدریس و تعلیم و تربیت طلاب اشتغال

ورزید و بسیاری از دانشوران از محضر درس وی استفاده بردند.

این عالم بزرگ، طلاب فاضل مدرسه نواب را برای ادامه تحصیل و رسیدن به آخرین مراحل علمی به حوزه های علمیّه نجف و قم گسیل می داشت و به جهت ترغیب و تشویق طلاب به امر تحصیل، آنها را از جهات مادی و معنوی بسیار مورد بذل و بخشش قرار می داد. از آثار تربیت و تعلیم ایشان همین بس که مرجع عالی قدر جهان تشیع، آیت الله العظمی بروجردی فرموده بودند: «طلاب مدرسه نواب مشهد که برای تکمیل تحصیلات خود به حوزه قم آمده اند، از نظر مقدماتی (ادبیات) و دروس سطح بر دیگر محصلین که در حوزه قم هستند، برتری و مزیت دارند و طلاب مدرسه نواب در حوزه علمیّه قم چشم و چراغ آن حوزه هستند.»

نقل شده است در این جریان (نهضت مسجد گوهرشاد)، مرحوم حاج آقا حسین قمی که از اوضاع جاری مملکت و فشار وارد شده بر اسلام، به شدت متأثر و گریان می شود و خطاب به مردم می گوید: «امروز اسلام، فدایی می خواهد. بر مردم است که قیام کنند.» پس از آن، حاج آقا حسین قمی در اعتراض به اقدامات رضاخان به تهران رفت که مورد محاصره رژیم قرار گرفت.

منش ایشان به دیگر حوزه های علمیّه نیز منتقل شده است. ایشان از شاگردان برجسته آیات عظام میرزای نایینی و سید محمدکاظم یزدی بود که موفق به کسب اجازه اجتهاد از استادش میرزای نایینی و آیات عظام حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی، آقا ضیاءالدین عراقی و حاج سید ابوالحسن اصفهانی گردید.

وی در سال ۱۳۴۰ قمری به مشهد مقدس آمد و تا آخر عمر خود به تدریس خارج فقه

و اصول، تألیف کتاب، نشر معارف، تربیت نفوس و کسب دید اجتهادی در مسائل عقلی و معارفی و ترغیب بر داشتن درک استقلالی و انتقادی از فلسفه و عرفان اهتمام ورزید و مکتب معارفی اهل بیت (علیهم السلام) را تأسیس کرد. هم اکنون این تفکر که به مکتب معارفی خراسان یا مکتب تفکیک شهرت دارد، در دیگر حوزه های علمیّه جهان تشیع در داخل و خارج از کشور نیز نفوذ کرده است. از دیگر شخصیت های مبرز حوزه در آن دوره و سال های پس از آن، آیت الله میرزا علی اکبر نوقانی بود که در سال ۱۳۳۰ قمری از نجف اشرف به مشهد مقدس آمد. او که افزون بر نهضت مسجد گوهرشاد، حتی دوران مشروطه را هم درک کرده بود، در جریانات مختلف حضوری فعال داشت و با مدیریت

۲. دوره دوم: پس از قیام مسجد گوهرشاد تا پیروزی انقلاب اسلامی

این دوره پس از رونق حوزه علمیه مشهد در سال ۱۳۲۰ شمسی است که تا اواخر سال ۱۳۵۷ شمسی را دربرمی‌گیرد.

مرحوم آیت‌الله حاج سید یونس اردبیلی که در ماجرای قیام مسجد گوهرشاد نیز نقشی ارزنده داشت، پس از سقوط رضاخان دوباره به مشهد مقدس بازگشت و ضمن تدریس در حوزه علمیه مشهد، جزء مراجع تقلید جهان تشیع قرار گرفت.

با درگذشت آیات عظام حاج آقا حسین قمی، میرزا محمد آقازاده، شیخ مرتضی آشتیانی و پس از مدتی مرحوم حاج میرزا مهدی اصفهانی زمام امور و ریاست حوزه در این دوره، بر عهده آیت‌الله حاج میرزا احمد کفایی و عالمانی چون آیت‌الله میرزا علی‌اکبر

نوقانی، آیت‌الله میرزا حسین فقیه سبزواری، آیت‌الله حاج شیخ هاشم قزوینی و به‌ویژه آیت‌الله حاج سید محمدهادی میلانی قرار گرفت. در این دوره اساتید سطح، سطح عالی و خارج مشهد کثرت بسیاری پیدا کردند و شخصیت‌هایی مانند مرحوم شیخ محمدتقی ادیب نیشابوری (ادیب ثانی)، شیخ هادی کدکنی، حاج سید هاشم میردامادی، شیخ محمدرضا کلباسی، سید جواد

خامنه‌ای، شیخ غلامحسین تبریزی، میرزا احمد مدرس یزدی، شیخ کاظم دامغانی، شیخ غلامحسین محامی بادکوبه‌ای و حاج شیخ مجتبی قزوینی در حوزه حضوری مؤثر داشتند.

آیات حاج میرزا احمد کفایی و حاج میرزا حسین فقیه سبزواری در کنار تدریس در حوزه، خدمات عام‌المنفعه فراوانی جهت طلاب و مردم مشهد انجام دادند و پناهگاه هزاران انسان در دوره ستم‌شاهی بودند.

پس از شهریور ۱۳۲۰ شمسی و سقوط رضاخان، تصدی حوزه و امور دینی مشهد در شرایطی بر عهده مرحوم حاج میرزا احمد کفایی گذاشته شد که قشون روس در مشهد به سر می‌بردند و توده‌ای‌ها شب و روز فعالیت سیاسی داشتند. ایشان با تشکیل هیئت‌های مذهبی و راه انداختن دسته‌های

عزاداری و روضه و منبر که سالیان مدید ممنوع بود، توانست سدی در برابر نفوذ فرهنگی شوروی به وجود آورد. آیت‌الله میرزا حسین فقیه سبزواری در این دوران مدرسه باغ رضوان را با ۱۶ هزار مترمربع مساحت در سال ۱۳۳۰ شمسی تأسیس کرد و چندی بعد، مدرسه محمدیه و تکیه سیدها را نیز احداث نمود.

ایشان درمانگاه رازی را تکمیل کرد و ۱۲۰ باب منزل در

پس از شهریور ۱۳۲۰ شمسی و سقوط رضاخان، تصدی حوزه و امور دینی مشهد در شرایطی بر عهده مرحوم حاج میرزا احمد کفایی گذاشته شد که قشون روس در مشهد به سر می‌بردند و توده‌ای‌ها شب و روز فعالیت سیاسی داشتند. ایشان با تشکیل هیئت‌های مذهبی و راه انداختن دسته‌های عزاداری و روضه و منبر که سالیان مدید ممنوع بود، توانست سدی در برابر نفوذ فرهنگی شوروی به وجود آورد.

و در مجلس درس از شهادت مرحوم نواب صفوی و یارانش به دسیسه دستگاه حاکم انتقاد شدید کرد و تأثر خودش را از شهادت آن‌ها ابراز داشت و گفت: مملکت ما کارش به جایی رسیده که فرزند پیغمبر را به جرم گفتن حقایق می‌کشند».

از دیگر شخصیت‌های مبرز مشهد، آیت‌الله شیخ غلامحسین تبریزی است که پس از شهریور ۱۳۲۰ شمسی به منظور مقابله با اندیشه‌های سید احمد کسروی که از تبریز با او آشنا بود، به انتشار مجله «تذکرات دینی» در مشهد دست زد و مدتی هم نشریه «ندای حق» را منتشر کرد. وی در مشهد مدرسه «دارالتعلیم دینی» را تأسیس کرد تا مردم دین‌دار فرزندان خود را برای تحصیل به این مدرسه بفرستند. او همچنین مدرسه علمیه جعفریه را نیز برای طلاب ساخت و ۲۵ سال بیمه درمانی و بهداشت طلاب مشهد را بر عهده گرفت.

حضرت آیت‌الله حاج سید محمدهادی میلانی نیز در اواسط این دوره با عزیمت به مشهد مقدس نقشی ارزشمند در حوزه علمیه مشهد ایفا نمود و تقریباً به‌عنوان شخصیت اول حوزه علمیه مشهد تا سال ۱۳۵۴ شمسی زعامت حوزه را بر عهده گرفت. آیت‌الله میلانی از شاگردان برجسته آیات عظام سید ابوالحسن اصفهانی، میرزای نایینی، آقا ضیاءالدین عراقی و شیخ محمدحسین اصفهانی بود که موردتوجه آن بزرگان قرار داشت. اقامت وی در مشهد سبب شد حوزه

خیابان نخریسی و ۲۵ باب در خیابان خواجه ربیع برای سیل‌زدگان بنا نهاد. وی همچنین ۲۵۰۰ قطعه زمین را در کوی طلاب به طلبه‌ها و فضیله حومه مشهد واگذار کرد و ده‌ها مسجد را در محلات مختلف مشهد ساخت. از جهت بین‌المللی، حوزه مشهد موردتوجه مجامع بود و شخصیت‌های بسیاری به مشهد سفر می‌کردند. به‌عنوان نمونه در سال ۱۳۳۶ شمسی طیب جی، سفیر کبیر هندوستان و ژنرال رضا، سفیر کبیر پاکستان به مشهد آمدند و با آیت‌الله سید یونس اردبیلی و آیت‌الله فقیه سیزواری دیدار کردند. همچنین در سال ۱۳۴۲ شمسی محمدجان ویستر، استاد و مبلغ انگلیسی با آیت‌الله میرزا احمد کفایی خراسانی دیدار کرد و در دبیرستان علوی مشهد و انجمن تبلیغات اسلامی مشهد درباره اهمیت دین اسلام سخنرانی نمود.

از شخصیت‌های برجسته علمی در این دوره، آیت‌الله حاج شیخ هاشم قزوینی بود که سالیان متمادی به‌عنوان استاد برجسته سطح عالی در تربیت شاگردان و شکوفایی حوزه، نقشی بسزا ایفا کرد.

مرحوم حاج شیخ هاشم، آزادمدرد بود و در برخی جریانات سیاسی نیز حضور و از اوضاع جهانی آگاهی داشت. رهبر فرزانه انقلاب درباره استاد خود می‌فرمایند: «مرحوم آیت‌الله قزوینی تنها روحانی بود که بر اساس همان آزادگی و بزرگ‌منشی‌اش در مقابل شهادت مرحوم نواب صفوی عکس‌العمل نشان داد

علمیه این شهر در جوار مرقد مطهر امام رضا (علیه السلام)، رونقی دوجندان بگیرد و حلقه‌های درس و بحث فقه و اصول گرم‌تر شود.

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی در این‌باره می‌فرماید: «ما دیدیم که مرحوم آیت‌الله میلانی از کربلا که نزدیک نجف بود آمدند تا مشهد و یک حوزه علمیه بزرگی را به‌وجود آوردند... این یک واقعیت است... از برکات الهی برای حوزه علمیه مشهد، وجود آیت‌الله میلانی بود».

ورود آیت‌الله میلانی به مشهد از جهت جریانات سیاسی و اجتماعی، هم‌زمان با اوج‌گیری نهضت ملی شدن نفت ایران و حضور گسترده مردم و روحانیت در این عرصه بود. یکی از مراکز مهم

این جنبش مردمی در مشهد، کانون نشر حقایق اسلامی بود که پس از شهریور سال ۱۳۲۰ شمسی به همت استاد محمدتقی شریعتی کار خود را شروع کرد و فعالیت‌های دامنه‌داری را ضد فرهنگ مادی‌گرایی سامان داد. درخواست بنیان‌گذاران این کانون از آیت‌الله میلانی برای پشتیبانی معنوی و اجابت این درخواست با رفت‌وآمد ایشان به کانون، اعتبار مردمی آن را افزون ساخت.

آیت‌الله میلانی در قبال

مسائل و مشکلات جهانی بی‌تفاوت نبود. به‌عنوان نمونه، در زمان جنگ شش‌روزه اعراب و اسرائیل، با صدور بیانیه‌ای درباره مسائل فلسطین و جنایات صهیونیست‌ها، نسبت به پرهیز مسلمانان از معامله و رفتار دوستانه با اسرائیلیان تأکید کرد.

ایشان با صدور اطلاعیه‌ای در ۴۲/۲/۲۵ درباره حوادث فیضیه به علما و مراجع حوزه علمیه قم، از وضعیت به‌وجود آمده و تسلط اسرائیل و صهیونیسم بر اوضاع کشور ابراز نگرانی نمود و در اواسط سال ۴۲ در پاسخ به عده‌ای از اهالی اصفهان و نمایندگان اصناف تهران و مردم همدان نسبت به منع شرکت در انتخابات دوره ۲۱ مجلس شورای ملی تأکید نمود.

ایشان همچنین از یاری مسلمانانی که در مغرب‌زمین می‌زیستند و چشم به کمک‌های مادی و معنوی مقام مرجعیت شیعه دوخته بودند، دریغ نمی‌ورزید؛ به‌عنوان نمونه مبلغ قابل‌توجهی را به مسجد هامبورگ در آلمان اختصاص دادند و در پیامی خطاب به کنگره اسلامی دانشجویان مقیم اروپا، دانشجویان را به پیروی از ارزش‌های اسلامی و استقامت علیه مبارزه با ظلم و ستم دعوت کرد.

آیت‌الله میلانی در راستای

آیت‌الله شیخ غلامحسین تبریزی است که پس از شهریور ۱۳۲۰ شمسی به‌منظور مقابله با اندیشه‌های سید احمد کسروی که از تبریز با او آشنا بود، به انتشار مجله «تذکرات دینی» در مشهد دست زد و مدتی هم نشریه «ندای حق» را منتشر کرد. وی در مشهد مدرسه «دارالتعلیم دینی» را تأسیس کرد تا مردم دین‌دار فرزندان خود را برای تحصیل به این مدرسه بفرستند. او همچنین مدرسه علمیه جعفریه را نیز برای طلاب ساخت و ۲۵ سال بیمه درمانی و بهداشت طلاب مشهد را بر عهده گرفت.

پهلوی می‌پرداخت.

نامه‌نگاری به سران حکومت، اعلام تعطیلی بازار در ششم بهمن سال ۱۳۴۱، افشاگری علیه رژیم در اسفند همان سال، اعلام عزای عمومی در نوروز ۱۳۴۲ و سفر اعتراض‌آمیز به تهران و همدردی با امام خمینی در جریان تبعید ایشان به ترکیه را می‌توان در شمار موضع‌گیری‌های سنجیده‌وی در مسائل داخلی کشور دانست.

در رویداد دردناک زمین‌لرزه سال ۱۳۴۷ جنوب خراسان، تلاش‌های آیت‌الله میلانی در ایجاد ستاد کمک‌رسانی به آسیب‌دیدگان همواره در یاد و خاطر مردم آن منطقه زنده است؛ اگرچه خود فرموده بود که نامی از وی برده نشود.

آیت‌الله حاج شیخ مجتبی قزوینی نیز که از برجستگان مکتب معارفی مرحوم حاج میرزا مهدی اصفهانی به شمار می‌رفت، در اوایل این دوره و تا آخر عمر شریف خود به حمایت از نهضت مرحوم امام خمینی پرداخت. وی از جهت مشرب فلسفی و عرفانی با مرحوم امام مخالف بود، با این حال دفاع از امام خمینی و حمایت از مواضع انقلابی وی را واجب می‌دانست. وی حرکت امام خمینی را حرکتی درست و در راستای خدمت به اسلام و روحانیت و ترویج امام خمینی را ترویج دین می‌دانست.

رهبر معظم انقلاب درباره شخصیت ایشان اظهار داشتند: «مرحوم حاج شیخ مجتبی قزوینی یک عنصر بی‌بدیل بود، در طول زمان

تقریب میان مذاهب مختلف و وحدت و هم‌گرایی میان پیروان این فرقه‌ها، با شخصیت‌های بزرگ جهان اسلام همچون علامه شرف‌الدین، سید محسن امین، علامه امینی، شیخ محمدتقی قمی، امام موسی صدر، شیخ محمد جواد مغنیه و شیخ محمد فحام از علمای الازهر و دیگران ارتباط داشت و در منزلش پذیرای آنان بود.

تلگرام شیخ شلتوت از قاهره به آیت‌الله میلانی درباره اعلان همدردی نسبت به رویدادهای پیش‌آمده برای حوزه و روحانیت در سال ۱۳۴۲ شمسی، بازدید پروفیسور اسماعیل یعقوب، رئیس مؤسسه اسلامی کشور اندونزی از مشهد در سال ۱۳۴۸ شمسی و ورود آیت‌الله دکتر سید محمد بهشتی، نماینده مراجع در آلمان غربی به مشهد و دیدار با آیت‌الله میلانی در سال ۱۳۴۹ شمسی از ثمرات ارتباط ایشان با مجامع بین‌المللی است.

از سال ۱۳۴۰ تا سال ۱۳۵۷ شمسی فعالیت‌های سیاسی و انقلابی در مشهد مقدس به اوج خود رسید. از جمله فعالیت‌های آیت‌الله میلانی در این دوره می‌توان به شکل‌گیری مجمعی با همکاری علمای بزرگ مشهد مانند حاج آقا حسن قمی، شیخ مجتبی قزوینی، میرزا احمد مدرس، میرزا جواد آقا تهرانی، میرزا حسنعلی مروارید و دیگر چهره‌های برجسته روحانیت اشاره کرد که به برنامه‌ریزی برای مقاومت در برابر سیاست‌های ضددینی و ضد مردمی رژیم

این را ما فهمیدیم، از آن شخصیت‌هایی بود که می‌توانست یک جامعه را بر روی استوانهٔ پولادین وجود خود حفظ کند و نگه دارد، اگر موقعیت چنین چیزی را اقتضا می‌کرد. من مکرر به دوستان گفته‌ام که فلز مرحوم حاج شیخ مجتبی مثل فلز امام راحل بود.»

از جمله شخصیت‌های مبارز این دوران، آیت‌الله حاج آقا حسن طباطبایی قمی بود که پس از رحلت پدر خود، جهت ادارهٔ حوزهٔ علمیهٔ مشهد و تربیت فضلاء دینی به زادگاه خویش بازگشت و نقشی ارزشمند در هدایت انقلابی مردم برعهده داشت.

او پس از مدتی به دلیل گسترش ارتباطات و حسن معاشرت در میان اقشار مردم، محبوبیت خاصی یافت و به‌عنوان امامت جماعت مسجد گوهرشاد انتخاب شد، به همین دلیل از ابتدای مبارزات مردمی علیه رژیم پهلوی، از پیشگامانی بود که در تمام مراحل نهضت اسلامی مردم ایران هم‌گام با دیگر مراجع و علمای بزرگ و مبارز، نقشی مهم در پیشبرد انقلاب اسلامی بازی کرد.

آیت‌الله قمی در جلسه‌ای که برای بررسی عواقب لایحهٔ انجمن‌های ایالتی و ولایتی در منزل آیت‌الله میلانی تشکیل شده بود، سید جلال تهرانی استان‌دار خراسان را تهدید کرد که در صورت عدم لغو تصویب‌نامه، مردم را به تحصن در مسجد گوهرشاد دعوت خواهد کرد.

به دنبال تحریم عید سال ۱۳۴۲ شمسی از سوی حضرت امام خمینی ره و اعلام عزای

ملی، نیروهای نظامی و امنیتی خراسان به مجلس عزاداری که به همین مناسبت با حضور ایشان و آیت‌الله میلانی برگزار شده بود، حمله کردند.

همچنین موضع‌گیری‌های قاطع آیت‌الله حاج آقا حسن قمی موجب گردید که پیش از فرا رسیدن محرم ۱۳۴۲ شمسی و ۱۵ خرداد، ساواک مشهد در گزارشی پیشنهاد کنند که ایشان به علت اینکه هستهٔ اصلی تشنج در شهر مشهد است، تبعید گردد و بلاخره وی در روز ۱۵ خرداد سال ۱۳۴۲ شمسی در برگشت از مسجد گوهرشاد توسط نیروهای امنیتی رژیم پهلوی دستگیر و به تهران منتقل گردید.

ایشان در تهران به همراه حضرت امام خمینی ره به مدت ۱۵ روز در زندان قصر زندانی شد و پس از مدتی به پادگان عشرت‌آباد انتقال یافت. وی پس از مدتی از زندان آزاد شد، به مشهد بازگشت و به مبارزهٔ خود علیه رژیم پهلوی ادامه داد.

در دههٔ پنجاه که مبارزات انقلابی به اوج خود رسید، حضور گستردهٔ علما در مشهد قابل توجه بود. به‌ویژه که در سال ۱۳۵۴ شمسی آیت‌الله حاج سید عبدالله شیرازی نیز به مشهد مقدس آمد و در کنار علمایی مانند آیات عظام شیخ ابوالحسن شیرازی، حاج آقا حسین شاهرودی، حاج میرزا جواد آقا تهرانی، حاج میرزا علی آقا فلسفی، حاج میرزا حسنعلی مروارید، حاج سید کاظم مرعشی، حاج میرزا مهدی نوقانی، حاج شیخ محمد رضا محامی، حاج

فراوانی یافت و مدارس علمیه متعددی تأسیس شد. در دهه شصت و پس از آن، شخصیت‌های برجسته‌ای حوزه علمیه مشهد را اداره می‌کردند. بزرگانی چون حضرات آیات حاج سید ابراهیم علم‌الهدی، حاج میرزا جواد آقا تهرانی، حاج میرزا حسنعلی مروراید، حاج شیخ عبدالنبی کجوری، سید کاظم مرعشی، علامه سید محمد حسین حسینی تهرانی، استاد سید جلال الدین آشتیانی، شیخ ذبیح الله قوچانی، شیخ علی نمازی شاهرودی، شیخ محمد صادق سعیدی کاشمری، استاد کاظم مدیر شانه‌چی، سید مهدی عبادی، حاج سید عزالدین زنجانی و به‌ویژه آیت‌الله حاج میرزا علی فلسفی که در چند دهه اخیر رکن رکین حوزه علمیه مشهد به‌شمار می‌رفت.

آیت‌الله حاج سید عبدالله شیرازی تنها مرجع تقلید برجسته حوزه مشهد پس از پیروزی انقلاب بود که پس از پیروزی انقلاب هم فعالیت‌های علمی و تبلیغی خود را ادامه داد و در سفری که سال ۱۳۵۸ شمسی در راه تشریف به حج، به قم داشت، با امام خمینی ره دیدار کرد.

وی در دوران دفاع مقدس، بارها در پیام‌های پرشوری از یک‌سو ملت مسلمان و مقاوم ایران را به مقاومت در برابر آن تجاوزات و حملات ضد انسانی

سید عزالدین زنجانی و دیگر بزرگان به مبارزه پرداخت.

ارکان انقلابی و مبارز حوزه علمیه مشهد را در طول این سال‌ها، مقام معظم رهبری آیت‌الله خامنه‌ای، آیت‌الله واعظ طبسی و شهید هاشمی‌نژاد تشکیل می‌دادند که حمایت علما و مردم را به همراه داشتند. مقام معظم رهبری به همراه آیت‌الله واعظ طبسی و شهید هاشمی‌نژاد از دهه چهل مبارزات آشکار خود را با رژیم وقت آغاز کردند و با تحمل مشکلات و سختی‌های زندان، شکنجه و تبعید، مقدمات حرکت‌های انقلابی را در مشهد ایجاد کردند.

نقطه اوج فعالیت‌های مقام معظم رهبری را می‌توان در سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۳ شمسی دانست، آنجا که درس‌های تفسیر و ایدئولوژی معظم‌له در دو مسجد «کرامت» و «امام حسن علیه السلام» و مدرسه میرزا

جعفر مشهد مقدس تشکیل می‌شد و هزاران نفر از مردم مشتاق به‌ویژه جوانان آگاه و روشنفکر و طلاب انقلابی را به این سه مرکز می‌کشاند و با تفکرات اصیل اسلامی آشنا می‌ساخت.

۳. دوره سوم: پس از پیروزی انقلاب اسلامی

با پیروزی انقلاب اسلامی، حوزه علمیه مشهد رونق

آیت‌الله میلانی در راستای تقریب میان مذاهب مختلف و وحدت و هم‌گرایی میان پیروان این فرقه‌ها، با شخصیت‌های بزرگ جهان اسلام همچون علامه شرف‌الدین، سید محسن امین، علامه امینی، شیخ محمدتقی قمی، امام موسی صدر، شیخ محمد جواد مغنیه و شیخ محمد فحام از علمای الازهر و دیگران ارتباط داشت و در منزلش پذیرای آنان بود.

و حضور پیوسته در صحنه‌های جنگ و ایثارگری در پشت جبهه و تشویق رزمندگان دلیر اسلام فرا می‌خواند، و از دیگرسو اقشار مختلف ملت رنج‌دیده عراق را به اتحاد و یکپارچگی و قیام عمومی علیه آن نظام فاسد، دعوت می‌کرد.

در این دوره سه شخصیت برجستگی و محبوبیت خاصی میان حوزویان و عموم

مردم مشهد و بلکه شهرهای دیگر داشتند و اسوه‌های اخلاقی و مردمی مشهد به‌شمار می‌آمدند: آیت‌الله حاج میرزا جواد آقا تهرانی، آیت‌الله حاج میرزا حسنعلی مروارید و آیت‌الله حاج میرزا علی فلسفی.

آیت‌الله حاج میرزا جوادآقا تهرانی از شاگردان مبرز آیت‌الله میرزا مهدی اصفهانی بود و مانند استاد خویش، به راه و روش و سلوک قاطبه فقهای امامیه در اخذ معارف حقه مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) گرایش داشت.

ایشان سالیان دراز به تدریس خارج فقه و اصول و معارف و تفسیر پرداخت و پس از پیروزی انقلاب اسلامی، همواره از بارزترین چهره‌های حامی انقلاب بود و چندین بار برای دیدار امام خمینی در فرصت‌های مختلف به تهران رفت.

این عالم ربانی در راستای پشتیبانی از مرز و بوم نظام جمهوری اسلامی در سال‌های آخر زندگی و با همان قد خمیده و کمانی، سه بار در جبهه نبرد حاضر شد و لباس بسیجی به‌تن کرد. ایشان پس از ارتحال مرحوم امام خمینی و انتخاب حضرت آیت‌الله خامنه‌ای از سوی مجلس خبرگان به رهبری انقلاب اسلامی، به همراه بعضی از علمای مشهد اطلاعیه‌ای را در پشتیبانی و حمایت کامل از رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای امضا کرد.

آیت‌الله حاج میرزا حسنعلی مروارید نیز یار و همراه دیرینه مرحوم حاج میرزا جواد آقا تهرانی بود. ایشان نیز مروج مکتب میرزای اصفهانی و از شخصیت‌های اثرگذار چند دهه اخیر در حوزه مشهد به‌شمار می‌رود.

این عالم ربانی در دوران پیروزی انقلاب اسلامی با ارسال پیام و اطلاعیه‌های متعدد حمایت خود را از این نهضت اعلام کرد و پس از رحلت بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران، با شنیدن خبر انتخاب آیت‌الله خامنه‌ای به رهبری، اظهار خوشوقتی کرده و از ایشان حمایت نمود.

نماز جماعت ایشان به‌ویژه نماز صبح از دیرباز مورد استقبال مجاوران و زائران قرار

از جمله فعالیت‌های آیت‌الله میلانی در این دوره می‌توان به شکل‌گیری مجمعی با همکاری علمای بزرگ مشهد مانند حاج آقا حسن قمی، شیخ مجتبی قزوینی، میرزا احمد مدرس، میرزا جوادآقا تهرانی، میرزا حسنعلی مروارید و دیگر چهره‌های برجسته روحانیت اشاره کرد که به برنامه‌ریزی برای مقاومت در برابر سیاست‌های ضددینی و ضدمردمی رژیم پهلوی می‌پرداخت.

خودش انجام می‌داد و تواضع و فروتنی از نشانه‌های بارز اخلاقی ایشان بود.

بسیاری از شیعیان و اهل علم در کشورهای عربی منطقه به این عالم ربانی ارادتی ویژه داشتند و در سفرهای زیارتی خود به مشهد مقدس به دیدار ایشان می‌رسیدند.

در این دوره، مدیریت عالی حوزه علمیه خراسان را آیت‌الله واعظ طبسی برعهده داشت و پس از ارتحال ایشان، از سال ۱۳۹۴ با حکم مقام معظم رهبری، مدیریت و اداره حوزه بر عهده شورای عالی حوزه علمیه خراسان قرار گرفت و مدیر و دبیر شورای عالی حوزه از سوی معظم‌له انتخاب شدند.

امروز حوزه علمیه مشهد مقدس به برکت وجود بارگاه ملکوتی حضرت امام رضا (علیه السلام) همچون گذشته موردتوجه حوزه‌ها و مجامع علمی سراسر دنیای اسلام است و با بیش از چندین هزار طلبه و اساتید و علمای برجسته از شکوهی خاص برخوردار است و عالمان مبرزی در آن به فعالیت‌های علمی و تبلیغی اشتغال دارند و مؤسسات حوزوی فراوانی مشغول به فعالیت هستند.

می‌گرفت و محل اجتماع فضلا و علما بود و بسیاری از بزرگان، تشنگان حقایق معنوی را به‌شکرت در آن نماز جماعت روحانی توصیه می‌کردند.

آیت‌الله حاج میرزا علی فلسفی از دیگر شخصیت‌های برجسته حوزه علمیه مشهد و موردتوجه خواص و عموم مردم بود. وی در دو دهه اخیر، رکن اصلی حوزه علمیه مشهد به‌شمار می‌آمد و درس خارج وی شلوغ‌ترین محفل درسی حوزه بود. ایشان از شاگردان برجسته آیت‌الله‌العظمی خویی و از معدود افرادی بود که موفق به کسب اجازه اجتهاد از استاد خود شده بود. آیت‌الله فلسفی در کنار برخورداری از کرسی تدریس، هرگز ارتباطش با توده مردم را قطع نکرد و دعوت جمعی از مؤمنان شهر را برای حضور در مسجد شهدا پذیرفت و بدین صورت با مردم، ارتباطی نزدیک و تنگاتنگ برقرار نمود. ساده‌زیستی و پرهیز از تعلقات دنیوی وی، زینزد خاص‌وعمام بود، به‌ویژه همیشه از پذیرش تقاضای مصرانة علما برای قبول مرجعیت خودداری می‌کرد. کارهای شخصی و روزمره زندگی را

منابع

۱. پسندیده، محمود، حوزه علمیه خراسان، (جلد اول: مدارس علمیه مشهد)، مشهد: انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۵ش.
۲. جمعی از پژوهشگران حوزه علمیه قم، گلشن ابرار، قم: نشر معروف، ۱۳۸۲ش.
۳. جمعی از نویسندگان، آیت‌الله‌العظمی شیرازی چهره‌ای پر فروغ از مشعلداران اسلام و فقاقت و انقلاب، تهران: مؤسسه انتشاراتی امام امیرالمؤمنین، ۱۳۶۴ش.
۴. جمعی از نویسندگان، فقیه آزادگان، ستاد بزرگداشت آیت‌الله حاج شیخ هاشم قزوینی، مشهد: مرکز مدیریت حوزه علمیه خراسان، اردیبهشت ۱۳۸۷ش.

۵. جمعی از نویسندگان، مدرس صالح، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۵ش.
۶. حسینی میلانی، سید محمد علی، علم و جهاد (حیات آیت‌الله‌العظمی السید محمد هادی الحسینی میلانی)، قم: منشورات لسان الصدق، ۱۴۲۷ قمری.
۷. حکیمی، محمدرضا، مکتب تفکیک، قم: دلیل ما، ۱۳۸۲ش.
۸. خامنه‌ای، سید علی، گزارشی از سابقه تاریخی و اوضاع کنونی حوزه علمیه مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا، تیرماه ۱۳۶۵ش.
۹. دریابگی، محسن، حیات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آخوند خراسانی، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۶ش.
۱۰. رحیمیان فردوسی، محمدعلی، متأله قرآنی (شیخ مجتبی قزوینی خراسانی)، قم: دلیل ما، ۱۳۸۲ش.
۱۱. ساعدی خراسانی، محمدباقر، ضمیمه تاریخ علمای خراسان، مشهد: نشر کتابفروشی دیانت، ۱۳۴۱ش.
۱۲. شریف رازی، محمد، گنجینه دانشمندان، تهران: نشر اسلامی، چاپ اول ۱۳۵۲ش تا ۱۳۷۰ش.
۱۳. شمس‌آبادی، حسن، نقش علمای مشهد در
- انقلاب اسلامی، تهران: مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۹ش.
۱۴. طهرانی، آقابزرگ، طبقات اعلام الشیعة، نقباء البشر فی القرن الرابع عشر، مشهد: نشر دارالمرتضی، ۱۴۰۴ق.
۱۵. عباس زاده، سعید، آیت‌الله میلانی مرجع بیدار، تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۴ش.
۱۶. عطاردی، عزیزالله، فرهنگ خراسان - بخش طوس، تهران: انتشارات عطارد، ۱۳۸۱ش.
۱۷. گروه تراجم و انساب (زیر نظر غلامرضا جلالی)، مشاهیر مدفون در حرم رضوی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۶ش.
۱۸. مرکز بررسی اسناد تاریخی، حضرت آیت‌الله‌العظمی حاج سید محمدهادی میلانی به روایت اسناد ساواک، تهران: وزارت اطلاعات - مرکز بررسی اسناد تاریخی، ۱۳۸۰ش.
۱۹. نوروزی، علیرضا، مشاهیر حوزه علمیه خراسان، مشهد: انتشارات نسیم رضوان، ۱۳۹۳ش.
۲۰. واحد، سینا، قیام گوهرشاد، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۱ش.